

Előszó

Ritka, hogy egy ember életében, ha csak pillanatokra is, összeérjen a mű és az élet, a hivatás és a valóság. Ebből nagy, sorsfordító megvilágosodások (buddhistául), kegyelmi pillanatok (keresztényül), wow-élmények (maiol) válnak. Ha mindez olyan személlyel történik, aki korának kimagasló alakja, akkor egész csoportok, népek mozdulhatnak meg, és az egyéni nagy pillanat egy közösség nagy élményévé válik. Petőfi *Nemzeti dala* egy több évtizedes progresszív folyamat csúcsa: a nyelvi forradalmat vezető költő megírja a valódi forradalom himnuszát. Magyarország legtöbb hasonló alakja azonban tragikus hősi tragikus pillanatokkal: az öngyilkos Széchenyi és József Attila, a száműzött Rákóczi és Márai, a halálmenetben verset író Radnóti.

Bibó Istvánnak több nagy pillanat is megadatott, de a legnagyobb mindenképp 1956. november 4-én érte, amikor az egy napja létező, legitim, ám halva született Nagy Imre-kormány államminisztereként egyedül marad a Parlament épületében, és a szobájába benyitó orosz katonák a szenteknek és örülteknek kijáró tisztelettel kezelik, és nem bántják, ő pedig két napon át gépeli nyilatkozatait, javaslatait, majd ezeket el is juttatja az amerikai, a brit és az indiai nagykövetségre. Elvi állásfoglalását elfogadják hivatalos programjuknak a forradalmi munkástanácsok, de külföldön is lesz némi visszhangja a bátor fellépésnek. Mindezt később majdnem halálra ítélik – állítólag India

miniszterelnöke, Nehru jár közben az érdekében Kádárnál, így csak életfogytiglani börtönbüntetést kap. 1957-től az 1963-as amnesztiáig eszi a politikai foglyok keserű kenyerét a Fő utcában, Vácon, Márianosztrán és a Gyűjtőben.

Mi persze legyinthetünk, „ugyan már, hogyan gondolhatja komolyan ezt az ellenállósdit, minek írogatott ilyesmit, amikor az oroszok már Budapestet lőtték”, de ez súlyos félreértés. Ő maga azt mondta egy interjúban, hogy azért állt ki még a legreménytelenebb pillanatokban is a nyilvánosság elé a javaslataival, mert amíg úgy érezte, hogy egy cseppnyi esély van arra, hogy változtathasson a dolgok menetén, akkor azt kutya kötelessége megtenni. És ő egész életében, mindig így tett, nem csak '56-ban. '44-től kezdve tömegével adott ki hamis papírokat az üldözött zsidóknak – emiatt a Gestapo börtönözte be; igaz, csak néhány napig volt fogoly, mert feletteseinek közbenjárására kiengedték, de ekkortól kezdve a szovjet csapatok megérkezéséig Budapesten bujkált. '45-ben azonnal Debrecenbe, az ideiglenes kormány székhelyére sietett, és bár nem egy közszereplő alkat, másodvonalbeli, amolyan háttérben dolgozó politikusként és teoretikusként a Belügyminisztérium egyik osztályvezetője lett. A választás lebonyolításához, a sürgető határidők miatt, kitalálta és meg is alkotta a „lehetséges legrövidebb út” gyakorlatát, másfél évtizeddel megelőzve a nyugati szervezéstudományt. Később a törvényelőkészítő osztályt vezette 1946 nyaráig, így testközelből látta a koalíciós éveket. Mikor tanulmányt írt a magyar demokrácia válságáról, következtései olyannyira telibe találták a fájó pontokat, hogy a kommunisták szellemi nehéztűzéségüket (Lukács, Révai) vetették be ellene egy nyilvános vitában. Érdemes elolvasni a polémiát: a marxista teoretikusok érveit a saját pártjuk tette semmissé néhány hónapon belül – nem tudni, hülyék voltak, vagy csak hülyének tettették magukat –, Bibó láttelepe viszont ma is érthető, fontos történelmi dokumentum.

Sok praktikus ötlet köthető a nevéhez, de mégis csak egy naiv álmodozó, ködszurkáló idealista lett volna, aki negyven éven át többször (először a '30-as, legkésőbb a '70-es években)

is közzétette közigazgatási reformjavaslatait, mert szerinte a megerendszer súlyosan elavult, és egyáltalán, a mindenkori reformerek félreértik például a tanyák szerepét? Vagy aki, szintén a '70-es években, részletesen megvizsgálja a világszintű együttműködés lehetőségeit és előfeltételeit, miközben javában dül a hidegháború? Szerintem inkább arról van szó, amit Petri György úgy fogalmazott meg (*Bibó temetése*), hogy ő a „Lehetséges Történelem” egyik legfontosabb képviselője. Mert ne legyen egy cseppnyi kétségünk sem afelől, hogy nemcsak a megélt múltat kell ismernünk, hanem az elszalasztott lehetőségeinkkel is fontos tisztában lennünk. Mert igenis el kell gondolkoznunk azon, hogy „mi lett volna, ha”, hiába próbálnak minket lebeszélni erről. Minden elszalasztott lehetőség eszünkbe juttatja, hogy még nem késő visszatérni a helyes útra.

Magyarország valós és lehetséges történelme között egyre mélyül a szakadék: ez az ország makacsul nem akarja megismerni valóságos történelmi múltját, ábrándképekhez ragaszkodik, ebből lesz aztán az *eltorzult alkat*, a *zsákutcás történelem*. Bibó egész életművével heroikus küzdelmet folytatott azért, hogy ez megváltozzon, könyvterjedelmű tanulmányokban, a történelemtudomány, a pszichológia, a politológia és a filozófia területéről származó, imponáló tudását felhasználva írta meg kegyetlenül őszinte, mégis mélyen empatikus látleteit Európáról, főleg Közép- és Kelet-Európáról, azon belül is leginkább Magyarországról.

Egyik írásának végén Moltkét, a porosz hadvezért emlegeti, aki azt tanácsolta egy fiatal katonának, hogy ókori történetírókat olvasson, mert ők még nem veszítették el azt az érzéküket, hogy a dolgokat a saját okaikra vezessék vissza. Bibó életművének ez a rövid mondás lehetne a leghívebb mottója. Erre törekedett, életében és írásaiban egyaránt: megkeresni a valós okokat, soha el nem csábulni az egyszerű, a népszerű, a kevésbé fájdalmas magyarázatok szirénhangjainak. Mindig az igazságot kereste, és néha bár bizonyosan eltéveszt egy-egy évszámot vagy adatot, esetleg elkerülte a figyelmét néhány jelenség, de a lényeg nem ez, hanem a bennünk, olvasókban felkeltett érzet:

mindig rátalált az igazság magvára. És ez egyszerre fájdalmas és örömteli, vagyis katartikus.

Aktuális-e ma Bibó? – így szólhat a következő, jogos kérdés. Hogyne, szól a válasz, sőt egyre aktuálisabb, hiszen amíg nem oldjuk meg a múltból származó problémáinkat, addig a jelenlegieket sem fogjuk tudni. Van, amit ötszáz, van, amit százötven éve halogatunk, és sajnos ebben az esetben nem igaz a népi bölcsesség, hogy „az idő begyógyítja a sebeket”. A kisebbeket talán igen, de a nagyobbak, a mélyebbek csúnyán elfertőződnek. És jó lenne minél hamarabb nekilátni, hogy legalább félig-meddig gyógyult nemzetként vehessünk részt az emberiség globális végjátékában. Hiszen tovább már nem tagadható: mi, emberek, együttes erővel olyan válságba sodortuk a Földet, hogy már karnyújtásnyira került az ökológiai katasztrófa, a teljes összeomlás; így a Bibó által felvetett problémák, vagyis a magyar nemzet permanens válságának tünetei múló náthának tűnnek a közelgő apokalipszishoz képest. „Rendezni végre közös dolgainkat”, de sürgősen, ez a mi dolgunk. Első lépésnek nyugodtan idézzük meg Bibó szellemét, és hallgassunk rá. Esélyünk a helyzet jobbra fordítására nagyjából annyi, mint Bibónak 1956. november 4-én a Parlamentben, de gondolkodjunk úgy, mint ő: amíg egy cseppnyi reményünk van, nem szabad feladni!

Szerkesztői jegyzet

A könyvben az öt nagyszépe többé-kevésbé rövidített változata olvasható. Bibó sok esetben újra és újra megfogalmazta történelmi-filozófiai alapvetéseit, nem önisméltésből, hanem mert aktuális okfejtéséhez elengedhetetlenül szükséges volt – soha nem abból indult ki, hogy az olvasó ismerheti korábbi írásait –, és az évek alatt kicsit mindig másképp. Olyan olvasót feltételezve, aki a könyv elejétől halad a vége felé, az előbb leírt ismétléseket kihagytam, remélve, hogy a gondolatmenet így

is koherens marad. Azokat a témákat tárgyaló bekezdéseket is töröltem, amelyek a mai olvasó számára csak komoly háttérismerettel értelmezhetők. A *Zsidókérdés...* esetében viszont ki kellett hagynom a szöveg több mint felét, a középső részt, mert csak ez az egy írás megtöltötte volna az egész könyvet. Remélem, mondanivalója így is érthető. Kifejezetten kérem hát a tisztelt olvasót: mindenképpen szerezzon be egy, a legfontosabb írások teljes szövegét tartalmazó könyvet (szerencsére jelenleg is kapható ilyen a piacon, többféle kiadásban), és olvassa el a teljes szövegeket, valamint a kimaradt, szintén elementáris erejű, rövidebb írásokat is. Legyen ez a könyv afféle bevezető!

*

A válogatás alapjául a Magvető Kiadó és az MTA Történettudományi Intézet közös kiadásában megjelent, négykötetes *Bibó István: Válogatott tanulmányok* című kiadványa szolgált. (Megjelenés ideje: I–III: 1986; IV: 1990). A jegyzetek nagy része ebből a műből származik, Vida Istvánt és Nagy Endrét illeti értük köszönet. A sajtóhibákat és elgépeléseket javítottuk. Külön köszönet illeti ifj. Bibó Istvánt, aki mindenben segítségemre volt.

Király Levente

Eltorzult magyar alkat,
zsákutcás magyar
történelem

1948

A századforduló óta, de különösen az utolsó két évtizedben a magyar közösségi élet egyik központi kérdésévé lett az, hogy milyen a magyar alkat, milyen a magyar. Nem volna ebben a kérdésfeltevésben semmi feltűnő, ha csak arról volna szó, hogy a jellegzetes népi alkat vonásait próbáljuk megkeresni a hitelnek azon a széles skáláján, mely a pillanatnyi ötlettől a mély művészi meglátásig terjed; vagy arról, hogy különös gonddal kutassunk, ápoljunk és őrizzünk minden jellegzetes népi megnyilvánulást; vagy akár egyenesen arról, hogy a magyar népiség feltárásával egyben a különállás, az önállóság általános igényét véljük alátámasztani. Joggal feltehetjük ugyan, hogy a kérdésnek ilyen fel fogása nem mindig termékeny, s különösen azok a várakozások, melyek a népiség feltárásától és irányadóvá tételétől az egész magyar kultúra megújulását vagy politikai igények megerősödését várják, nagymértékben túlzottak. Mindez azonban nem kizárólagosan magyar jelenség: bizonyos fokig minden nemzetnél, főleg pedig minden Rajnán inneni nemzetnél megtalálható. A magyar alkat, a magyar jelleg keresése azonban az utolsó évtizedekben egy ezen túlmenő, hangsúlyozottan tragikus vonást is felvett: immár arról van szó nálunk, hogy a magyar történelem utolsó száz esztendejének sorozatos katasztrófáiért, a magyar politikai fejlődés egyenetlenségéért, a magyar társadalmi értékrend és szellemi fejlődés szívósan, újból meg újból kiütöző egészségtelen vonásaiért a magyar alkat, a magyar jelleg valamiféle meghasonlását, megromlását tegyük felelőssé. Aho-

gyan Németh László felteszi a kérdést, meg kell találnunk, hogy „hol veszett el a magyar a magyarban”.

A kérdésnek ilyen feltevése szerint a bajok gyökerét ott kell keresnünk, hogy a magyarság olyan útra lépett, olyan formákat vett fel, olyan hatásokat fogadott be, melyek alkatának belső sajátosságaival ellenkeznek; vagyis a magyar a magyarban valamiféle nem magyarnak a hatására veszett el. Ez a valamiféle nem magyar legközelebről háromféle módon érvényesülhetett: idegen *uralom*, idegen *beolvasás* és idegen *hatás* útján. Hogy az összes felsorakozó kóros jelenségek végső oka vagy így, vagy úgy a négyszáz esztendősen idegen uralom volt, arra végül mindenki rábukkan, aki egy kicsit megpróbálja az előzményeket sorra szedni. Ezzel azonban senki sem elégszik meg, s nem is elégedhetik meg, mert hiszen 1918 óta nem álltunk idegen uralom alatt, sőt az idegen uralom már 1867-től kezdve lényegesen kevésbé közvetlen módon nyilvánult meg; mégis a közösségi alkat megromlásának tünetei éppen a 19. század közepén sűrűsödnek meg, s 1918 után válnak egészen végzetessé. Az alkat kérdésének feltevése tehát kényszerűen továbbvisz az idegen beolvasás és az idegen hatás kérdéseihez. Ilyen módon áll elő az a helyzet, hogy pl. Németh László, miközben a magyar közösségi fejlődés és a magyar szellem belső megroppanásának az okait nyomozza,¹ úgy érzi, hogy ennek során pontos mérleget kell készíteni a 19. századi sváb és zsidó asszimiláció sikeres vagy nem sikeres voltáról is: ennek következtében egész gondolatmenete, melynek alapvető válságérzékelése mélyen igaz és hiteles, reménytelenül belekerült akkor is, ma is az asszimiláció körüli viták ingerültségei közé, s aligha fogja bárki ezek közül kihámozni tudni. Ugyanennek a kérdésfeltevésnek egy másik változatát adja Karácsony Sándor, aki a kérdést túlnyomó részben német–magyar viszonylatban veti fel: a kiindulópont az idegen *uralom*, a *gyarmati* viszony, azonban a baj döntő tünetei a magyartól idegen német *észjárás*, sőt

¹ Lásd Németh László: *Kisebbségben* (1939), a „hol veszett el a magyar a magyarban” idézet is ebből a műből származik.

általában a nyugati észjárás deformáló hatásán méretnek le.¹ A példák, melyeken ezt bemutatja, nagyon találóak, de vajon a magyar történelemben nem játszott szerepet olyan gyarmati viszony, olyan társadalmi elnyomás, melynél a kizsákmányoló történetesen magyar, tehát hasonló vagy azonos „észjárású” volt? Pedig ők mindketten világosan tudják, hogy az észjárás, az alkat nem mozdulatlan és egyetlen kulcsra járó, hanem fejlődő, sokágú valami. Mit szóljunk a magyar alkat náluknál kisebb méretű elemzőiről, akik magukban vagy kis csoportokban ápolják a magyar jelleg s a magyar sors rejtélyének megoldására hivatott tételeiket, melyek abban az egyben egyeznek meg egymással, hogy a nemzeti alkat jelenvaló állapotát tragikusan megromlottnak, igazi alkatát viszont különlegesen értékesnek vagy legalábbis eredetinek és érdekesnek tudják.

Ha le akarunk jutni ezekről a vakvágányokról anélkül, hogy sükketté válnánk a valóban meglevő problémával szemben, akkor először közelről meg kell jelölnünk azt, amit bajnak érzünk. Milyen tapasztalatok alapján állíthatja valaki, hogy ez a közösség elvesztette önmagát? Jó, tudjuk, hogy az ország ifjúságának nagyobb része nemzetközi zenére nemzetközi táncokat táncol, hogy a beszélt és írott magyar nyelv számtalan vonatkozásban ízet-színét veszítette, hogy sokkalta több alárendelt mondatot használunk, mint őseink, hogy a magyar társadalom közösségi formái megzavarodtak és megbizonytalanodtak. Ezek azonban többé-kevésbé európai és világjelenségek, nem magyar különlegességek, még ha egyes hazai tünetek az átlagosnál súlyosabbak is. Különleges magyar jelenség azonban az, hogy ez az ország történetének legújabb kori szakaszában, különösen pedig a 19. század végétől kezdve, döntő történeti pillanatokban, mindenekfelett 1914–1920 között és 1938–1944 között végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa. Túl azon, hogy két háborúban „rossz oldalra állott”, amit mások

¹ Lásd Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja* (1939).

is megtettek, a magyar nemzet ezekben a döntő pillanatokban, politikai, társadalmi és szellemi téren egyaránt, nem tudta megtalálni vagy nem tudta hatalomhoz juttatni azokat a vezetőket, vagy olyan vezetőket, akik szükségleteit, érdekeit, útját jól kifejezték s jól megtalálták volna. Vezetőkben és a közösség egyes tagjaiban döntő pillanatokban végzetesen hiányzott vagy megzavarodott a közösség érdekeinek felismerésére irányuló normális ösztön – ami nem valami misztikus kollektív jelenség, hanem a közösség egyes tagjainak ép ítélőképességéből tevődik össze –, s úgy láttuk, hogy ugyanakkor más népek hasonló kritikus helyzetekben „ösztönösen” helyesebben, igazabban s a maguk közösségi érdekeinek megfelelőbben viselkednek. Nem az a lényeg ebben, hogy más népek csodálatos egységben és egyetértésben élnek, szemben a „széthúzó” magyarral. Hanem az, hogy a magyar nemzeti közösségben újból meg újból olyan módon vetődtek fel a döntő, az egész közösséget foglalkoztató és megosztó kérdések, hogy annak következtében a közösség terméketlen, sehová sem vezető harcokba bonyolódott, és a valóságos feladatokkal, valóságos problémákkal szemben vakká lett. A magyar alkat megzavarodásának jelenségei is elsősorban ezekben az összefüggésekben megdőbbszörtek, hiszen nemzetünk, mely magamagáról helyesen vagy tévesen, de úgy tudta, hogy lovagias, bátor, könnyen lelkesedő, passzív ellenállásban erős, önérzetes stb., néhány éve a szemünk előtt s az egész világ szeme előtt mutatott be a maga kialakult képétől határozottan eltérő vonásokat.

*

A magyar politikai és társadalmi fejlődés megzavarodásának kezdő időpontjával nyugodtan vehetjük a 16. század elejét. A Dózsa-forradalom leverése után Werbőczy művében¹ először

¹ Werbőczy István: *Tripartium* (Háromkönyv, 1517), a magyar szokásjog meghatározó gyűjteménye, egyes passzusai a második világháború végéig (!) érvényben maradtak.